

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief

Kahmann, M.J.

Citation

Kahmann, M. J. (2014, June 16). *Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

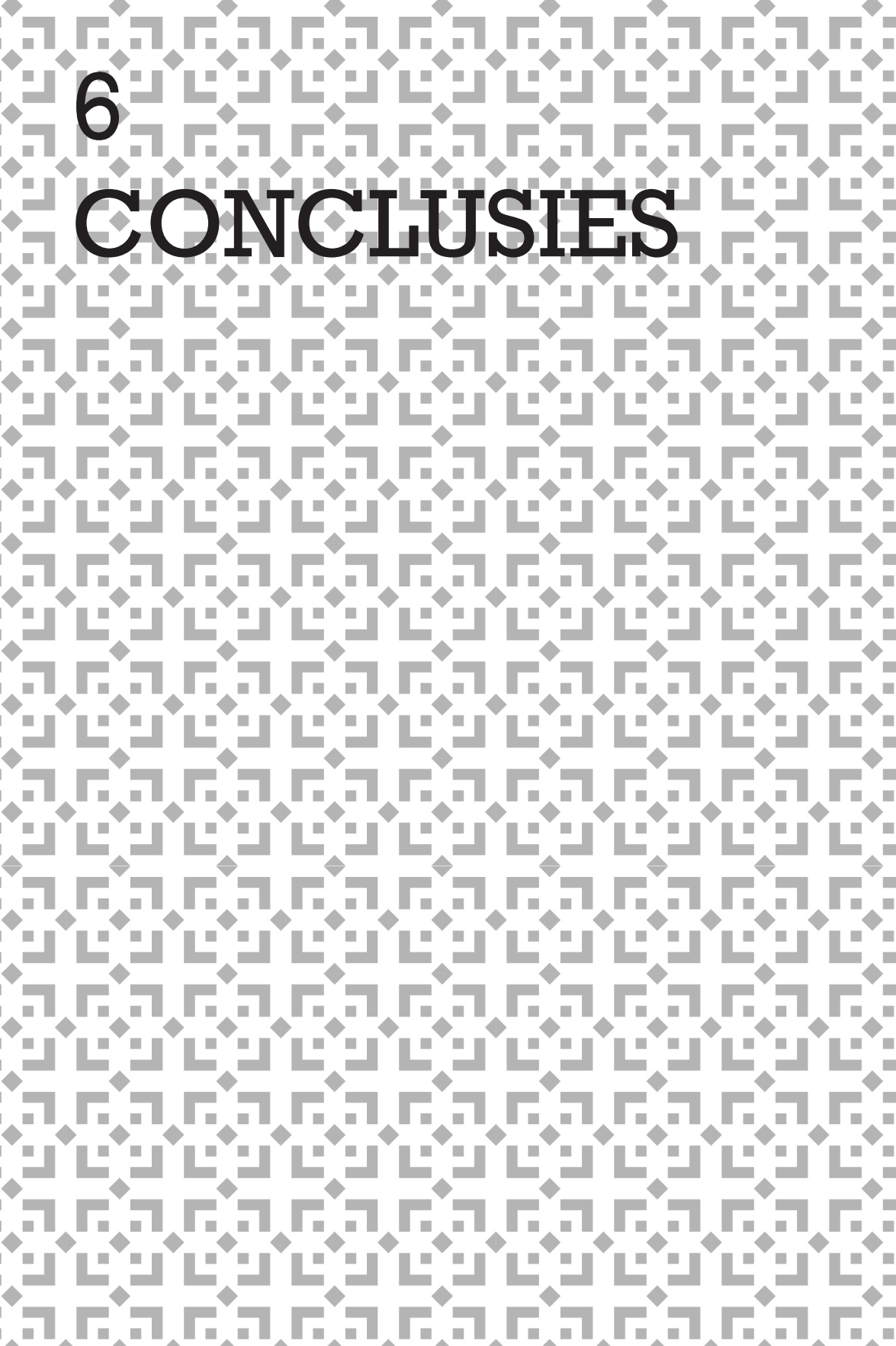

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25252> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Kahmann, Merel

Title: Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid : een antropologisch perspectief

Issue Date: 2014-04-16

6

CONCLUSIES

6 Conclusies

Dit onderzoek ging over de relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Deze relatie kreeg de afgelopen decennia de nodige politieke en maatschappelijke aandacht. Wat zijn de belangen van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkaanse Nederlanders? Hoe staat het met de vrijwilligheid van de Marokkaanse Nederlanders om een band met de Marokkaanse overheid te hebben? En vormt het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland een bedreiging voor Nederlandse nationale belangen, waaronder de integratie van Marokkaanse Nederlanders? In het maatschappelijke en politieke debat is opvallend veel aandacht voor de activiteiten van de Marokkaanse overheid en opvallend weinig voor wat de Marokkaanse Nederlanders hiervan merken en wat zij hiermee doen. Daarom stond in dit onderzoek het perspectief van Marokkaanse Nederlanders centraal. De onderzoeksvraag luidde: Wat zijn de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van het beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland?

Voor dit onderzoek maakte ik gebruik van drie theoretische invalshoeken. Ten eerste is dit een perspectief vanuit de politieke wetenschappen op de relatie tussen overheden met burgers in het buitenland. Vanuit dit theoretische perspectief staan de belangen en het beleid van overheden centraal. Studies naar de extraterritoriale staten maken inzichtelijk op welke terreinen overheden belangen hebben bij het behoud van een relatie met burgers in het buitenland. Onderzoekers onderscheiden drie belangen: economische belangen, politieke belangen en belangen bij de verbetering van het imago of de positie van het land van herkomst. Er is echter weinig studie naar de implementatie van dit beleid en de invloed die overheden daadwerkelijk hebben op burgers in het buitenland.

De tweede invalshoek zijn de overwegend antropologische en sociologische studies naar transnationalisme. Transnationalisme is een breed onderzoeksveld, waarin de verhoudingen tussen migranten, het land van herkomst en het land van vestiging onderwerp van studie zijn. De transnationale activiteiten en identificaties van migranten houden direct verband met de belangen en het beleid van de overheid van het land van herkomst. Opvallend is dat, waar in de politiek-wetenschappelijke studies de overheid het object van onderzoek is, deze in de antropologische en sociologische studies weinig aan bod komt. Wanneer deze wel onderdeel van

onderzoek naar transnationalisme is, gaat het veelal om het overheidsbeleid van het land van vestiging met de specifieke vraag of de transnationale banden van migranten hun integratie belemmeren.

Voor de daadwerkelijk uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid maakte ik gebruik van de derde invalshoek: een antropologisch perspectief op de staat. Via de beeldvorming en de ervaringen van Marokkaanse Nederlanders werd inzichtelijk op welke manieren en via welke kanalen de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders bereikt. Bovendien bleek uit de reacties van Marokkaanse Nederlanders op het Marokkaanse overheidsbeleid welke rol zij zelf in deze relatie hebben.

Om te onderzoeken in hoeverre de Marokkaanse overheid invloed heeft op de transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders, richtte ik me op ontmoetingsplaatsen. Deze ontmoetingsplaatsen zijn thema's uit het Marokkaanse overheidsbeleid en mogelijke terreinen voor transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders. Uit interviews en observaties bleek in hoeverre de Marokkaanse overheid een rol speelt in de activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders in economische, nationale en religieuze ontmoetingsplaatsen.

In deze conclusie bespreek ik achtereenvolgens de bevindingen op deze twee onderdelen: (6.1) het antropologisch perspectief op de Marokkaanse overheid voor Marokkaanse Nederlanders en (6.2) de invloed van de Marokkaanse overheid op transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders. In dit onderzoek heb ik per ontmoetingsplaats beschreven wat de percepties, ervaringen en reacties van Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de Marokkaanse overheid waren. In paragraaf 6.3 laat ik zien hoe deze aspecten met elkaar zijn verweven, beschrijf ik welke factoren van invloed zijn op de relatie en schets ik mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

6.1 De Marokkaanse overheid voor Marokkaanse Nederlanders

De Marokkaanse overheid maakt op nationale en religieuze gronden aanspraak op een band met Marokkanen in het buitenland. Doordat de Marokkaanse nationaliteit niet is af te staan, behouden ook Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit. Daarnaast strekt de koninklijke verantwoordelijkheid voor het religieuze leven van Marokkanen zich uit tot Marokkanen in het buitenland. Deze twee aanspraken staan niet op zichzelf. De Marokkaanse overheid heeft een aantal belangen

ten aanzien van Marokkanen in het buitenland. Samengevat zijn dit geld en veiligheid. Het belang 'geld' omvat het overmaken van geld, het toerisme en het investeren in onroerend goed, ontwikkelingsprojecten en ondernemingen. Het belang 'veiligheid' betreft de politieke stabiliteit en het voorkomen van terroristische aanslagen vanuit islamitisch motief.

De Marokkaanse overheid ontwikkelde de afgelopen decennia verschillende beleidsinstrumenten voor het behartigen van deze belangen. Dat de politieke en economische macht vanuit Marokko nauw met elkaar verweven zijn, blijkt uit het grote aantal instituties waarin Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid tegenkomen. Zo kwam er niet alleen het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland en de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland. Eveneens werden Marokkaanse bedrijven – waaronder het telecombedrijf en de Marokkaanse luchtvaartmaatschappij – betrokken bij de realisatie van het beleid van de Marokkaanse overheid.

Hoewel de belangen van de Marokkaanse overheid ten aanzien van Marokkanen in het buitenland duidelijk zijn, is de uitvoering van het beleid dat daarop gericht is lastig te volgen. Dit komt doordat de beleidsinstrumenten van de Marokkaanse overheid niet constant zijn. Overheidsinstanties hebben namelijk overlapende taken en zijn afhankelijk van overheidsgelden. De verdeling van deze overheidsgelden door de Marokkaanse overheid wisselt, waardoor het ontbreekt aan een constante en structurele uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid.

Een cruciale factor in de implementatie van het beleid van de Marokkaanse overheid is het persoonlijk contact met Marokkaanse Nederlanders. Marokkaanse autoriteiten zijn afhankelijk van de bereidwilligheid en medewerking van Marokkaanse Nederlanders om hun beleid uit te kunnen voeren. Daarbij blijken bij de uitvoering van dit beleid niet zozeer de officiële instrumenten van belang maar de 'vriendschapsbanden' die worden opgebouwd tussen Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders. In deze contacten hebben Marokkaanse autoriteiten een duidelijke voorkeur voor relaties met Marokkaanse Nederlanders met een hoge opleiding en een goede positie in de Nederlandse maatschappij.

6.2 De ontmoetingen: transnationale activiteiten en identificaties van Marokkaanse Nederlanders

De tweede vraag die ik vanuit het perspectief van Marokkaanse Nederlanders onderzocht, is in hoeverre de Marokkaanse overheid de transnationale activiteiten en

identificaties van Marokkaanse Nederlanders beïnvloedt. Op basis van literatuurstudie en dataverzameling stelde ik drie mogelijke ontmoetingsterreinen vast waar de Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse overheid tegen kunnen komen. Dit zijn de economische, nationale en religieuze ontmoetingsplaatsen.

6.2.1 Economische ontmoetingen

De economische ontmoetingsplaatsen bestaan uit het overmaken van geld, toerisme en investeringen. Voor het overmaken van geld door respondenten speelt de Marokkaanse overheid geen leidende rol. Familierelaties, armoede en eigen belangen in Marokko zijn van essentieel belang voor het zenden van geld. Dat familierelaties en armoede belangrijke motieven vormen voor het overmaken van geld, betekent niet dat er geen ontmoeting met de Marokkaanse overheid plaatsvindt. Sommige respondenten maken voor het overmaken van geld gebruik van Marokkaanse overheidsfaciliteiten, waaronder de Marokkaanse bank. Dit doen zij wanneer zij hier zelf baat bij hebben. De ontmoeting vindt plaats doordat de belangen van de Marokkaanse overheid op dit terrein deels overeenkomen met de wensen van Marokkaanse Nederlanders.

Marokkaanse Nederlanders keren regelmatig terug naar Marokko, waar zij de Marokkaanse overheid onder andere ontmoeten bij de grensovergang en bij de burgerlijke stand. Kenmerkend voor de toeristische ontmoetingsplaats is dat Marokkaanse Nederlanders en Marokkaanse overheidsfunctionarissen elkaar ontmoeten op Marokkaans territorium. Respondenten ervaren dat tijdens deze ontmoetingen Marokkaanse omgangsvormen leidend zijn.

De investeringen van Marokkaanse Nederlanders in Marokko vormen het laatste onderdeel van de economische ontmoetingsplaats. Door eenvoudig te verkrijgen hypotheek en door gunstige belastingtarieven maakt de Marokkaanse overheid het kopen van een woning en het ondernemen in Marokko aantrekkelijk. Voor investeringen van Marokkaanse Nederlanders is echter meer nodig dan regelingen van de Marokkaanse overheid. Wanneer respondenten een woning kopen in Marokko doen zij dit voornamelijk uit praktische overwegingen. Marokkaanse Nederlanders zien veelal af van ondernemen in Marokko omdat het investeringsklimaat, vanwege corruptie, het gebrek aan de juiste contacten en taalbarrières, onvoldoende aansluit op hun wensen. Bij ontwikkelingsprojecten van respondenten is de samenwerking met de Marokkaanse overheid gering. Respondenten kiezen ervoor de ontwikkelingsprojecten dicht bij de doelgroep op te zetten en de Marokkaanse overheid hierbij zo weinig mogelijk te betrekken.

6.2.2 Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen

De nationale ontmoetingen bestaan uit twee onderdelen. Het eerste onderdeel is de Marokkaanse nationaliteit en het tweede onderdeel de Marokkaanse nationale identiteit.

De respondenten in dit onderzoek zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij zijn ervan op de hoogte dat zij geen afstand kunnen doen van deze nationaliteit. De verplichtingen verbonden aan de Nederlandse nationaliteit, zoals het inschrijven van een kind en het trouwen voor de Nederlandse wet, worden door de respondenten als vanzelfsprekend ervaren. De Marokkaanse nationaliteit daarentegen, effectueren zij, afhankelijk van emotionele en praktische motieven, in verschillende gradaties. Ter illustratie, niet alle ouders schrijven hun kind meteen bij de geboorte in op het Marokkaanse consulaat en bij meerdere Marokkaanse Nederlanders is herhaaldelijk hun Marokkaanse paspoort of identiteitskaart verlopen.

Een ander voorbeeld van het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit is het sluiten van een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Zij kunnen dit huwelijk sluiten uit praktische, sociale en religieuze overwegingen. Praktische overwegingen omvatten onder andere de mogelijkheid om kinderen te kunnen registreren en de partner erfgenaam te maken. Met sociale overwegingen verwijs ik naar de sociale druk of wenselijkheid die respondenten vanuit hun omgeving ervaren om voor de Marokkaanse wet te trouwen. Meerdere respondenten beschouwen een huwelijk volgens Marokkaans familierecht, dat gebaseerd is op Malikitische rechtsgeleerdheid, als een islamitisch huwelijk (in tegenstelling tot een huwelijk volgens Nederlands familierecht) en sluiten om die reden een huwelijk volgens Marokkaans familierecht.

Hoewel Marokkaanse Nederlanders zelf kunnen bepalen in hoeverre zij hun Marokkaanse nationaliteit effectueren, ervaren velen een verplichting dit wel te doen. Deels komt dit door gewoonte en sociale druk. Belangrijker is dat zij hiertoe indirect 'verplicht' zijn wanneer zij aanspraak op belangen, waaronder erfrecht, in Marokko willen maken. Het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit vormt een belangrijke manier voor Marokkaanse Nederlanders om in Marokko persoonlijke belangen te behartigen en wensen te vervullen.

Marokkaanse Nederlanders voelen zich eerder verbonden met lokale identiteiten dan met een overkoepelende Marokkaanse identiteit. Ik heb bevonden dat ook wanneer de Marokkaanse overheid zich met culturele projecten richt op Berberidentiteiten, dit niet betekent dat Marokkaanse Nederlanders aansluiting vinden

bij deze culturele projecten. Doordat respondenten culturele projecten niet willen verweven met Marokkaanse politieke belangen investeren zij zelf in culturele activiteiten. Ze prefereren een eigen zoektocht naar bronnen en voorzien zichzelf en andere Marokkaanse Nederlanders van informatie en kennis over hun culturele achtergrond.

6.2.3 Religieuze ontmoetingen

Uit dit onderzoek blijkt dat de beeldvorming die Marokkaanse Nederlanders hebben over islamitisch radicalisme hun houding beïnvloedt ten aanzien van het religieuze beleid van de Marokkaanse overheid. Respondenten willen graag een islam die ze herkennen. Zij prefereren een ‘Marokkaanse islam’ boven religieuze invloeden uit andere landen. Dit is voornamelijk het geval bij Marokkaanse Nederlanders die in Marokko opgroeiden. Zij hebben behoefte aan een Marokkaanse imam met kennis over en beheersing van de taal van de regio van herkomst. Voor de Marokkaanse Nederlanders die in Nederland opgroeiden is het daarentegen van belang dat de moskee, de imam en religieuze thema’s aansluiten op hun leven als moslim in Nederland.

Hoewel een imam uit Marokko voor de eerste generatie wenselijk is, betekent dit niet dat moskeebesturen hierdoor aangewezen zijn op de Marokkaanse overheid. Respondenten willen hun religieuze leven namelijk niet laten beïnvloeden door politieke belangen van de Marokkaanse overheid. Dat Marokkaanse Nederlanders prefereren onafhankelijk te blijven en hun eigen plannen uit te voeren, komt mede doordat zij weinig vertrouwen hebben in de (financiële) middelen van de Marokkaanse overheid om het religieuze leven van Marokkaanse Nederlanders vorm te geven. In meerdere situaties waarin een moskeebestuur om hulp verlegen zat, bleef de (financiële) steun van de Marokkaanse overheid achterwege. Bovendien richten Marokkaanse Nederlanders zich met religieuze activiteiten en identificaties op ontwikkelingen en mogelijkheden buiten Marokko of Nederland. Het gaat hierbij onder andere om de financiering van een moskee, het aanstellen van een imam of het bepalen van het begin van de ramadan. De islam biedt voor Marokkaanse Nederlanders een mogelijkheid om, als supranationale identiteit, de nationale identiteiten te overstijgen.

6.3 De relatie tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid

De Marokkaanse overheid is voor de uitvoering van haar beleid afhankelijk van de medewerking en bereidwilligheid van Marokkaanse Nederlanders. Bijgevolg is elke Marokkaanse Nederlander een mogelijke actor in het realiseren en bevorderen dan wel het tegenwerken van het Marokkaanse overheidsbeleid. Hoewel de nauwe interactie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland eveneens bleek uit het onderzoek van Iskander (2010b), maakt dit onderzoek inzichtelijk hoe de onderhandelingsruimte van de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders verschilt per ontmoetingsplek.

Marokkaanse Nederlanders gaan afhankelijk van hun persoonlijke belangen pragmatisch en selectief om met het Marokkaanse overheidsbeleid. De individuele belangen en mogelijkheden van Marokkaanse Nederlanders spelen dus een belangrijke rol in de relatie tussen hen en de Marokkaanse overheid. Wanneer het beleid van de Marokkaanse overheid strookt met de belangen van Marokkaanse Nederlanders maken zij gebruik van de faciliteiten van de Marokkaanse overheid. Zo had het merendeel van de respondenten een Marokkaanse bankrekening om geld over te maken en om een repatriëringsverzekering af te kunnen sluiten. Wanneer projecten, waaronder die zijn gericht op de Marokkaanse identiteit of het religieuze leven, niet aansluiten op de wensen en belangen van Marokkaanse Nederlanders hebben deze weinig kans van slagen. De Marokkaanse nationaliteit vormt hierop echter een uitzondering. Het effectueren hiervan heeft veelal geen direct praktisch belang voor Marokkaanse Nederlanders, maar vormt een toegangsbewijs voor wanneer zij belangen hebben in Marokko. Zo hebben Marokkaanse Nederlanders een Marokkaanse identiteitskaart nodig voor het openen van een Marokkaanse rekening of de koop van een huis in Marokko.

Marokkaanse Nederlanders reageren verschillend op de omgangsvormen tijdens ontmoetingen met de Marokkaanse overheid. Zij ervaren dat Marokkaanse autoriteiten selectief zijn in hun omgangsvormen. Afhankelijk van persoonlijke kenmerken van Marokkaanse Nederlanders, waaronder regio van herkomst of het bekleden van een hoge functie in Nederland, ervaren zij een voorkeursbehandeling. Naast persoonlijke kenmerken ervaren respondenten dat zij door bepaalde handelingen een betere relatie met Marokkaanse autoriteiten op kunnen bouwen, wat hen vervolgens kan helpen in het behartigen van hun eigen belangen. Een voorbeeld hiervan is het overmaken van geld naar een Marokkaanse rekening opdat de Marok-

kanse bankmedewerkers bij een toekomstige ontmoeting eerder bereid zullen zijn aan de wensen van de rekeninghouder tegemoet te komen. Ook zijn er Marokkaanse Nederlanders die zich in zodanige mate verzetten tegen het selectieve omgangsbeleid van Marokkaanse autoriteiten dat zij afzien van hun persoonlijke wensen als het kopen van een huis in Marokko.

In dit onderzoek werd mij in een vroeg stadium duidelijk dat er grote verschillen waren in de beeldvorming van Marokkaanse Nederlanders over de Marokkaanse overheid. Deze verschillen verklaar ik door de verschillende ervaringen die Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse overheid en Marokko hebben. Wanneer zij ervaringen hebben met repressie of confrontatie met armoede, dan staan zij vaak kritisch tegenover het handelen van de Marokkaanse overheid. Evenzo, wanneer Marokkaanse Nederlanders ervaringen hebben van geslaagde vakanties in Marokko en in aanraking zijn gekomen met de ontwikkeling in de steden en infrastructuur, verzetten zij zich tegen de negatieve houding van andere Marokkaanse Nederlanders ten aanzien van de Marokkaanse overheid.

De ervaringen met de Marokkaanse overheid hebben ook effect op de beeldvorming die Marokkaanse Nederlanders over elkaar hebben. Wanneer respondenten zich bewust zijn van de schending van mensenrechten in Marokko, of van de regionale welvaartsverschillen, kan het voor hen onvoorstelbaar zijn dat sommige Marokkaanse Nederlanders persoonlijke relaties met Marokkaanse autoriteiten aangaan, de Marokkaanse overheid in de kaart spelen door het oprichten van een netwerk van hoogopgeleide Marokkaanse Nederlanders of zich laten fêteren tijdens feestelijke bijeenkomsten van Marokkaanse overheidsfunctionarissen. Niet alle respondenten bleken hier echter een bewuste houding over te hebben ontwikkeld.

Doordat ik tijdens de interviews veel ruimte liet voor de inbreng van de respondent, kwamen de verschillen in bewustzijn over de Marokkaanse overheid duidelijk naar voren. De gesprekken hadden niet alleen betrekking op de Marokkaanse overheid. Het waren ook persoonlijke verhalen, van de relatie met hun ouders, financiële zorgen en discriminatie tot de komst van een baby, verlangens naar Marokko en een ziek huisdier. Hoewel ik hierdoor soms de door mij gekozen onderzoeksmethode in twijfel trok en als té open begon te beschouwen, kwam hierdoor toch een belangrijk onderzoekresultaat naar voren: Marokkaanse Nederlanders zijn zich in verschillende gradaties bewust van het Marokkaanse overheidsbeleid. Individen zijn niet met elke handeling – het opzetten van een ontwikkelingsproject, de aanvraag van een Marokkaans paspoort, een begrafeniswens en de koop van een huis – bezig met hun verhouding tot de Marokkaanse overheid.

Dit onderzoek laat zien dat er vele factoren van invloed zijn op de relatie tussen de Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid. Dit bleek eveneens uit het recent verschenen onderzoek van Bouras (2012). Zij benadert de transnationale banden van Marokkaanse Nederlanders vanuit een historisch perspectief. Dit onderzoek bouwt deels voort op haar onderzoek, doordat het specifiek gericht is op de hedendaagse relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkaanse Nederlanders. Voor het vormgeven van deze relatie zijn niet alleen de belangen van beide spelers relevant. Net als bij migratieprocessen zijn factoren op het macro-, meso- en micro-niveau van invloed op deze relatie. Zo zijn familiebanden en structurele armoede de belangrijkste factoren voor Marokkaanse Nederlanders om geld over te maken aan Marokkanen. Ook is de positie van Marokkaanse Nederlanders in Nederland van invloed op de relatie met de Marokkaanse overheid; met name de ervaringen en gevoelens van discriminatie zijn van invloed op het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit. Enerzijds voelt het 'Marokkaans zijn' als een last waar Marokkaanse Nederlanders afstand van willen doen, alleen kan dat niet. Anderzijds stijgt, door gevoelens en ervaringen met discriminatie, de symbolische waarde van de Marokkaanse nationaliteit en motiveert dit Marokkaanse Nederlanders om hun Marokkaanse paspoort aan te vragen.

Het is te verwachten dat dergelijke variaties eveneens van invloed zijn op de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in andere landen. Wanneer in een land van vestiging overwegend hoogopgeleide Marokkanen wonen, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, hebben zij waarschijnlijk positievere ervaringen in contacten met Marokkaanse autoriteiten. Ook zullen Marokkanen uit welvarendere regio's dan het Marokkaanse Rifgebergte minder ervaringen hebben met armoede en zich meer richten op de kansen die Marokko biedt. Het koloniale verleden tussen Frankrijk en Marokko resulteert in intensieve (handels)relaties tussen beide landen. Deze hechte banden hebben waarschijnlijk ook effect op de houding van Marokkanen in Frankrijk ten aanzien van de Marokkaanse overheid.

Een waardevolle volgende stap in dit onderzoeksveld zou een grootschaliger, vergelijkende studie naar overheden met burgers in het buitenland zijn. Een vergelijkende studie waarin naast de verschillen en overeenkomsten in belangen en het beleid van overheden ook naar het perspectief van burgers in diverse vestigingslanden wordt gekeken. Hierbij kan onderzocht worden in welke mate de verscheidene factoren op macro-, meso- en micro-niveau van invloed zijn op de constructie van een relatie tussen overheden en burgers in het buitenland. Daarbij blijft het van belang de daadwerkelijke percepties, ervaringen en reacties van burgers in het

buitenland in het onderzoek te betrekken. Dit perspectief is immers waardevol gebleken om inzicht te krijgen in de daadwerkelijke uitvoering van het Marokkaanse overheidsbeleid, waarbij Marokkaanse Nederlanders zelf een cruciale rol vervullen.